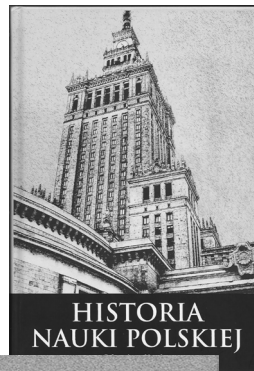
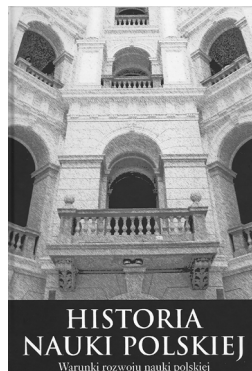
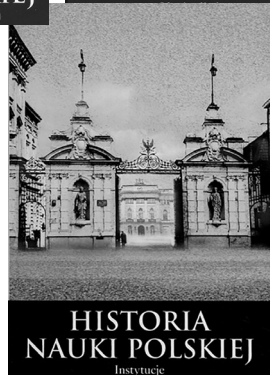

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

HISTORIA NAUKI POLSKIEJ 1944–1989 / Pod red. L. ZASZTOWTA, J. SCHILLER-WALICKIEJ. – WARSZAWA: INSTYTUT HISTORII NAUKI PAN, 2015. – T.X. – Cz.1: WARUNKI ROZWOJU NAUKI POLSKIEJ. PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO. – 447 s.; Cz.2: INSTYTUCJE. – 717 s.; Cz.3: IDEE I PRAKTYKA. – 445 s.

Історія польської науки 1944–1989 / За ред. Л.Заштовта, Й.Шиллер-Валіцької. – Варшава: Інститут історії науки ПАН, 2015. – Т.X. – Ч.1: Умови розвитку польської науки. Держава й суспільство. – 447 с.; Ч.2: Інституції. – 717 с.; Ч.3: Ідеї та практика. – 445 с.

Вивчення історії науки передбачає не тільки опрацювання великих обсягів інформації, а й урахування особливостей функціонування науки як соціального інституту – вагомій складової частини організації суспільства. Якщо йдеться про науку XX ст. з її дедалі наростаючим різноманіттям фактів, то її опрацювання вимагає ще й особливої ретельності та небуденної ерудиції. Водночас у XX ст. наука, як ніколи доти, піддавалася впливам численних ідеологічних парадигм, що специфічно впливали на її розвиток.

Максимально врахувати внутрішні та зовнішні чинники й реконструювати історію власної науки доби соціалістичного суспільного експерименту наважилися польські вчені в багатотомній праці «Історія польської науки 1944–1989». Це – не перша спроба охопити й осмислити існування польської науки у часи тоталітаризму. Згадаємо, що видавничий проект має тривалу традицію, попередні чотири томи побачили світ упродовж 1970–1992 рр. за загальною редакцією Б.Суходольського. Кожен із них присвячувався певному періодові й мав свого редактора, котрий на ньому спеціалізувався. Останній п'ятий том було присвячено загальним питанням розвитку польської науки в 1918–1951 рр. Але ця праця створювалася у другій половині 1980-х рр. у вкрай несприятливих соціально-економічних та політичних умовах, хоча уже й без цензурних утисків. Попри те, що відчутно бракувало матеріалів (частина яких

залишалася закритою), надто незначною була відстань для історіографічної рефлексії та реконструкції післявоєнної історії науки, у нових політичних реаліях 1992 р. постала доволі зважена синтета, позбавлена гострих негативних інтерпретацій і надмірно політизованої критики системи. Але те, що наприкінці 1980-х рр. було символом відваги, у наступному десятилітті сприймалося вже як просто помірковане.

Тому автори цього проекту вважали за необхідне повернутися до вже опрацьованого періоду між 1944 та 1951 рр., щоб цілісно охопити весь післявоєнний час – без цензури та самоцензури, а також з огляду на нові дослідження останніх десятиліть. У цілому періодизація історії розвитку польської науки тісно пов'язана, але не абсолютно збігається з подіями в політичному житті країни післявоєнного часу. Спільним, наприклад, був період загострення «класової боротьби», який тривав із 1947 до 1954–1955 рр. Натомість, із погляду розвитку науки цього сталінського періоду, найважливішим був 1951 р., коли утворили Польську академію наук. Наступним переламним, не тільки в політичній історії, був 1956 р. – початок відлиги, коли влада країни дозволила науковим виїзди польських учених за кордон. Із цього часу, за влучним висловлюванням Дж. Коннеллі, Польща стала «найвеселішим баракком Східного табору», демонструючи деяку відкритість перед Заходом, що мало найважливіше значення для розвитку науки.

Упродовж 1960-х рр. у політичній історії слід відзначити березневі події 1968 р. і грудневий перелом 1970 р., що знаменували початок вимушеної еміграції польських громадян єврейського походження, серед яких було багато людей науки. Знаковими для цього часу стали й такі події, як «Лист 34» (1964 р.) – спрямований проти цензури та обмежень на придбання паперу, який спричинився до посилення політичного тиску на діячів науки, чи так звана «Війна за міленіум», яка передувала відзначенню тисячоліття хрещення Польщі.

У 1970-х рр. зміни в політичній історії не надто впливали на науку. Але ці роки вважаються розквітом періоду наукових подорожей, налагодження контактів зі світовою наукою та лібералізацією влади. Загалом це був час «внутрішньої еміграції», коли вчені намагалися дистанціюватися від політики. Переломною хвилиною 1980-х рр. став «карнавал “Солідарності”», який не тільки спричинився до консолідації більшості академічних середовищ, але й виявив тих, хто волів залишатися лояльним до влади. Кінцевою датою прийнято 1989 р. (хоча окремі дослідження сягають початку 1990-х рр.) – у червні того року відбулися перші напівдемократичні вибори, які знаменували завершення існування Польської Народної Республіки. Тоді ж відбулися й перші демократичні вибори керівників багатьох наукових закладів.

Як зауважують автори, це видання, як і попередні томи, планувалося поділити на окремі частини, присвячені умовам розвитку науки та окремим конкретним дисциплінам. Проте цей намір було реалізовано частково, адже ще на етапі планування виявилось, що потрібно значно розширити загальну частину: накопичилася велика кількість елементів громадського, господарського, політичного, культурного, адміністративного й бюрократичного життя, які

формально не входять до організаційної структури науки, але були важливими складовими її історії. Окрім того, централізація політичної системи ПНР з її карально-контролюючим апаратом спричинилася до істотного збільшення чинників, що впливали на образ наукової системи, розташовуючись на стику взаємодії «наука – соціалістична держава». З іншого боку, у радянські часи значно зростало значення й позадержавних інституцій – наприклад церкви, що стала уособленням альтернативи повсюдно насадженого марксистського світогляду.

Усе це вплинуло на архітектуру рецензованої праці, яка складається з трьох частин: у першій висвітлено умови розвитку науки в контексті функціонування держави й суспільства; другу частину сфокусовано на огляді історії діяльності інституцій, що займалися наукою, сприяли її розвитку або ж забезпечували взаємини між державними інституціями та світом науки; третю частину присвячено ідеям та особливостям їх практичного втілення, а саме – впливу на науку домінуючих філософських парадигм, спецслужб, військового сектору, цензури.

Першу частину праці відведено вивченню особливостей новоствореної на теренах Польщі держави та становленню «нового суспільства», що сформувало специфічні умови для розвитку науки. Відкривають її дослідження В.Рошковського про політичні й соціально-економічні умови розвитку науки в Польщі 1944–1989 рр. та Я.Шумського – про вплив владних еліт СРСР на розвиток польської науки в 1944–1964 рр. І лише після окреслення загальної ситуації, пов'язаної з радянізацією науки й перепідпорядкуванням її новим вимогам, ми бачимо нариси, що висвітлюють конкретні здобутки та втрати польської науки в галузі гуманістики, знань про суспільство (Ю.Дибець), фізико-математичних (А.К.Врублевський), природничих (Л.Кузьницький), технічних (Б.Орловський) наук.

Нову повоєнну реальність В.Рошковський представляє крізь призму визначальних у всьому політичних чинників, що мали найбільший вплив на формування особливостей суспільно-економічного життя. Ледь торкаючись проблем тогочасної науки, автор зосереджується на питаннях створення «нової радянської людини нового радянського суспільства». Що, насправді, призвело до появи людини, наділеної дуже специфічним набором соціальних рис, описаних ще в 1918 р. російським філософом С.Булгаковим у терміні «*homo socialisticus*», який згодом трансформувався у саркастичне «*homo sovieticus*».

Побудову нової реальності післявоєнної Польщі можна було б представити таким собі сюрреалізмом, якби не кількість спровокованих нею жертв. Відтворення цього образу всотало у себе як авторські інтерпретації, так і розуміння інших істориків. Наприклад, слідом за Р.Терлецьким, автор представляє Польщу радянською колонією, що еволюціонувала від демонстративного тотального підпорядкування СРСР кінця 1940 – початку 1950-х рр. до більш завуальованих форм після 1956 р. У вертикальному розрізі – від формування політичної еліти до комуністичної трансформації суспільства – перед нами постає радянізована, залежна країна, влада якої ціною утримування «достатнього» соціального та економічного рівня життя населення забезпечувала собі

підтримку лояльної більшості аж до 1981 р. Правдою є те, що втримувана «багатом і пряником» Польща буде використовувати зміни політичних ситуацій для збільшення свобод, але ніколи, аж до 1989 р., не прагнути стати незалежною й суверенною.

Детально аналізуючи зміни в політичній системі та соціально-економічні трансформації у країні, автор стисло зупиняється також і на освітньо-наукових питаннях. Адже головна лінія політики партії мала суттєве значення для самоусвідомлення академічного середовища, визначала рівень та спосіб мислення наукових еліт, впливала на студентську молодь. Підкреслюючи динамічний, на тлі воєнних втрат, кількісний розвиток у сфері освіти й науки, автор звертає увагу на втрату якісних показників росту, адже кураторами галузі ставали лояльні партійні функціонери, а не фахівці. Тиск держави, що стала єдиним працедавцем, цензура та монополізація видавничого руху перетворилися на інструменти формування нового марксистсько-ленінського образу польської науки. Але, попри песимізм, В.Рошковський показує, що система ПНР змушена була еволюціонувати в напрямі лібералізації й відкритості Заходу, адже комуністична влада потребувала його науково-технічних досягнень. Водночас, забезпечення певного рівня свобод стало своєрідним «запобіжним клапаном», який до певного часу вможлилював утримання балансу у суспільстві й дозволяв уникнути більш жорсткого сценарію, який СРСР розвивав в інших країнах соціалістичного табору.

Аналіз конкретних виявів залежності Польщі від СРСР став предметом наступного дослідження авторства Я.Шумського. Він, зокрема, зосередився на з'ясуванні механізмів і методів політичного нагляду над наукою в післявоєнній Польщі (1945–1964 рр.), які здійснювалися партійно-політичними елітами СРСР, а також опрацював питання взаємин влади й науки та впливу Москви на напрями її розвитку. Дане дослідження, як зауважує автор, не претендує на всебічне охоплення питань ідеологічної залежності, а представляє лише її формально-інституційний аспект, реконструйований за партійними матеріалами та щедро ними ілюстрований. Через відсутність літератури з теми й часткову доступність архівних документів, свої рефлексії автор розглядає не як синтез, а радше як окреслення проблем, що вимагають висвітлення.

Як зауважує Я.Шумський, політико-ідеологічний нагляд СРСР здійснював стосовно всіх країн «Східного блоку». Використовуючи дипломатичні представництва ЦК ВКП(б), а згодом і КППС, у метрополії намагалися контролювати всі наукові контакти країн-сателітів. Головною метою в перші повоєнні роки було впровадження сталінської моделі марксизму-ленізму та поширення радянської концепції на різні ділянки науки з утилітарною метою – підпорядкування досліджень економічним потребам країни. А смерть Й.Сталіна розпочала відлік перехідного періоду, що тривав до 1955 р. та характеризувався певним уповільненням наступу на науку, який ще більше послабився після жовтневих подій 1956 р. Цей час характеризувався інтенсифікацією наукового обміну між Польщею та СРСР. Примітно, що автор подає ці відомості паралельно з інформацією про взаємодію з наукою західного світу, яка з кінця 1950-х рр. демонструвала лавиноподібне зростання. Я.Шумський детально

зупиняється на характеристиці радянських політичних, наукових та освітніх інституцій, що були важливим чинником інтелектуальної взаємодії. Цікаво, що аналізуючи причини наукового конформізму більшості представників польських наукових кіл, автор, разом із чинниками тиску, порушує також і питання свідомого вибору ідейних підстав власної інтелектуальної діяльності. Я.Шумський підсумовує, що тогочасна польська наука перебувала під величезним ідеологічним тиском та щільним контролем, який, проте, був значно слабшим, аніж у СРСР.

Умовам розвитку гуманітарних і суспільних наук присвячено наступне дослідження Ю.Дибця, котрий представив дуже детальну картину післявоєнної відбудови польської гуманістики, що включила у себе й характеристику особливостей інституційного розвитку цієї галузі. Автор приділив увагу аналізу поняття «суспільна інженерія» (проект створення «нової людини нового суспільства»), вивченню організаційних і персональних дослідницьких структур та їх здобутків, з'ясуванню можливостей представлення вченими результатів власної наукової діяльності. Останнє тісно пов'язане з іншими сюжетами – історією цензури та питаннями особливостей комунікації представників польської гуманітаристики зі світом західної та східної культур. А завершив своє дослідження Ю.Дибець вивченням питання польських перекладів закордонної наукової літератури та еміграції національних наукових кадрів, щедро ілюструючи цей процес таблицями. На думку автора, головною причиною наукової еміграції був ідеологічний тиск у науці, що здійснювався шляхом показового критичного рецензування праць окремих дослідників, їх переслідувань, дискредитації тощо. На аналізі цього явища автор особливо акцентує, оскільки цілком справедливо вважає, що ці «технічні» процеси неабияк впливали на визначення напрямів розвитку гуманітарних та суспільних наук у Польщі. Найбільш істотною межею цілого післявоєнного періоду розвитку гуманітарних наук автор вважає 1956 р. Відлига, що наступила після цього і швидко минула, не дала можливості повернутися до викривлень сталінського періоду.

Обережний в оцінках, Ю.Дибець намагається представити синтетичний баланс післявоєнного часу, підкреслюючи, що той не може бути ані вповні негативним, ані позитивним. Він відкидає ці крайні інтерпретації, оскільки таке явище, як переслідування й витіснення на маргінеси довоєнної професури, її вигнання та ізоляція відкривали дорогу великій кількості молодих учених, котрі закладали нові інституції для реалізації наукових проектів і продукували нові ідеї. Завдяки безкоштовному навчанню й поширенню освіти, до академічного середовища почали потрапляти особи з матеріально незабезпечених прошарків, що отримали величезний соціальний аванс. Багато з них проявили себе як талановиті вчені. Попри те, що гуманістика та суспільні науки піддавалися тотальному ідеологічному контролю, у післявоєнну епоху вони розрослися в масштабах, які неможливо порівняти з якимись попередніми періодами. Це відобразилося у фрагментації науки, її спеціалізації, інституційному розвитку та збільшенні кадрового потенціалу. Ю.Дибець у цьому контексті говорить про «масифікацію» науки (у відповідності до ідеологічних постулатів),

яка у випадку гуманітаристики й суспільних наук до цього часу реалізовувалася в діяльності окремих учених чи невеликих колективів, а тепер відбувалася в більш чисельних дослідницьких групах. Наступив безумовний поступ наукової літератури, часто заідеологізованої, але розвиненої настільки, що це дозволило активізувати академічне середовище, творити нові об'єднання та прокладати нові дослідницькі напрями.

Наступну частину, присвячену розвитку в Польщі після 1945 р. фізико-математичних наук, опрацював А.К.Врублевський. Найбільш примітною особливістю було те, що тут удавалося уникати гострих ідеологічних суперечок часів сталінізму. Як фізики, так і математики, на відміну від залучених до суспільних перетворень філософів-марксистів, не часто висловлювалися на «гарячі» теми. Політичні атаки перебували на узбіччі наукового життя, «опартійнення» у середовищі представників точних наук теж не було високим. Хоча фізікам і математикам доводилося ставати членами наукових рад різноманітних філософських часописів, щоби «запобігати появі публікацій про реакційну науку Айнштейна [...] З'являлися тоді й різноманітні маніакальні праці, в яких питання збереження енергії розглядалися з марксистських позицій, але вони теж були маргінесом» (ч.I, ст.318).

У цілому, становище фізиків і математиків було кращим порівняно з попередніми періодами: хронічним браком коштів до 1939 р., що спричиняло еміграцію, чи лихоліттям війни, коли нищилася матеріальна база та кадровий потенціал. У часи післявоєнної відбудови вдалося не лише відродити традиційні дослідницькі осередки, але й створити нові.

Якщо для розвитку гуманітаристики переломним став 1956 р., то для представників точних наук період розквіту почався зі з'їзду фізиків (1950 р.) та ухвал І конгресу польської науки (1951 р.). Ще одним істотним елементом нової наукової структури стала утворена Польська академія наук і її осередки, довкола яких згуртувався значний дослідницький потенціал та де працювали видатні вчені. Попри наявний на перших порах страх розмежування класичної університетської науково-дидактичної діяльності, досвід ПАН видався плідним. Дуже важливу роль у поступі точних наук відіграла й можливість участі дослідників, на відміну від представників інших галузей, у міжнародній співпраці. Загалом усе це було можливим з огляду на пріоритетність трактування фізико-математичних наук польською комуністичною владою.

Період динамічного зростання тривав до початку перших фінансових та організаційних проблем 1970-х рр., коли видатки на науку скоротилися до найнижчого серед країн соціалістичного табору показника – 2,3% ВВП. У наступному десятилітті, із дальшим зменшенням бюджетів наукових досліджень, наростанням економічних проблем у цілій державі, точні науки занурилися у глибоку кризу, яка триває й досі. А.К.Врублевський не схильний списувати все тільки на брак фінансування. Він не говорить про це в тексті прямою мовою, натомість подає вельми промовистий епіграф – цитату зі знаного польського фізика-теоретика М.Смолуховського, який на початку XX ст. говорив, що «негаразди розвитку точних наук у поляків викликані суспільною апатією, яка випливала з національних історичних переживань, зосереджених на любові

до літератури, історії й національного мистецтва на шкоду популяризації інших наук» (ч.І, с.299).

Історії розвитку природничих наук присвячено одне з найполемічніших і критичних досліджень цієї частини праці, автором якого є колишній голова ПАН Л.Кузинський. Звертаючись до особистого досвіду та спираючись на солідну джерельну базу, він не лише відзначив виразні поступ і розбудову дослідницьких структур у післявоєнний період, ілюструючи матеріал таблицями, але й доволі різко охарактеризував сучасний стан польської науки. Процес післявоєнної відбудови супроводжувався «метрополізацією» всіх без винятку галузей науки, тобто концентруванням дослідників у Варшаві та в окремих потужних академічних центрах, що, насправді, було продовженням наукової політики II Речіпосполитої. У повоєнні часи відновлення столичної інфраструктури було пріоритетним, і це дало можливість доволі швидко досягти збільшення концентрації людей, осередків, спеціального обладнання, ставши сильним стимулом до розвитку досліджень.

Особливу увагу Л.Кузинський приділяє питанням рецензії в Польщі «лисенківщини», адже найбільш карикатурних форм радянізація природничих наук у Польщі набула саме в контексті обговорення цього псевдовчення. Автор, який був тоді магістром, зі знанням справи описує нюанси цих непростих і небезпечних часів, адже, як він згадує, «був тим камінцем, що спричинив лавину» (ч.І, с.370), не побоявшись у 1955 р. публічно піддати сумніву концепцію радянського академіка Т.Лисенка (у СРСР подібне відбулося лише 1963 р.). Назагал це мало й доленосне значення для ПАН, усе керівництво якої на загальних зборах у червні 1956 р. було звинувачене в тому, що піддалося зовнішнім маніпуляціям і відправлене у відставку. Було прийнято меморандум, у відповідності до якого збільшувалася оплата праці науковців, полегшувалися умови виїзду за кордон, до університетів повернулися «інакодумці», ліквідовувалася радянська модель аспірантури й наукових ступенів.

З огляду на багаторічну працю автора в управлінських структурах ПАН, значне місце в його дослідженні відведено питанням реформування вищої школи, розбудові наукових осередків та творення структури науки й системи її фінансування впродовж 1945–1990 рр. Не менш цікаві сюжети, присвячені взаєминам між академічним середовищем та комуністичною владою. Підсумовуючи, автор дещо виходить за межі хронологічного періоду й у підрозділі «Розвіяні надії» показує, що зміни в державі після 1989 р. не принесли очікуваного виправлення ситуації у природничих науках Польщі. Більше того, багато проблем науки (наприклад, принципи її фінансування) було успадковано з часів ПНР та механічно перенесено в нову реальність.

Першу частину праці з історії польської науки завершує дослідження Б.Орловського, присвячене розвитку технічних наук післявоєнного часу. Свій аналіз автор розпочав зі змалювання ситуації розвитку галузі в міжвоєнний період, який він вважає часом значних можливостей. Натомість війна спричинилася до розвалу середовища та значних матеріальних і кадрових втрат. У сталінський період технічні науки зіштовхнулися з усіма тими проблемами, які зачіпали й інші галузі знань. Виняток робили лише для винаходів

і технічних здобутків мілітарного характеру. Цікаво, що найбільш істотною тогочасною проблемою технічних наук, на думку автора, були не питання ідеологічного тиску чи репресій, як у гуманітаристиці, а відсутність ринкових механізмів, що забезпечують вільну конкуренцію та передбачають можливість залучення приватних коштів. Усе це замінила неповоротка командно-адміністративна система керування. Понад це, ситуацію ускладнювала залежність від СРСР і його мілітарного комплексу, що монополізував окремі галузі технічних наук, не допускаючи їх розвитку у країнах-сателітах. Та попри ці хиби, у часи ПНР багато галузей технічних наук піднялося на високий рівень свого розвитку, а в таких напрямках, як машинобудування, цукроваріння та виробництво хімічних добрив тодішня Польща досягала світового рівня й навіть лідирувала. Як і інші автори, Б.Орловський звертається до цифр зростання ВВП як найбільш об'єктивних даних, хоча зазначає, що тут є підводні камені у вигляді невідповідності декларованих радянською владою показників та реальності. Так, сучасні економісти ставляться до інформації про 7% зростання ВВП у період шестилітньої повоєнної відбудови зі скепсисом і говорять, радше, про від'ємний результат.

Приділяє увагу автор і такому питанню, як промислове шпигунство, яке давало можливість обходити негаразди, спричинені розривом міжнародної співпраці із Заходом. Для цього в 1954 р. навіть було створено спеціальний відділ при міністерстві безпеки, завданням якого було відстежувати все, що стосувалося електроніки, металургії, автомобілебудування, хімічної промисловості, озброєнь, технології розщеплення атома тощо. Щоправда нерідко відтворити викрадене можна було тільки в більш технологічно оснащених лабораторіях СРСР.

Ще один вельми цікавий розділ дослідження Б.Орловського має промовисту назву – «Патології». Автор розділяє патологічні стани системи на дві групи: марнотратство сил і засобів, властиве для авторитарних систем, та внутрішні негативні вияви системи запровадженого соціалістичного ладу. Прикладом останнього була так звана негативна ініціативність, у результаті якої проекти мали реалізовуватися в нереальні терміни коштом їх якості.

Як зауважує автор на завершення свого огляду, історія технічних наук у період ПНР вельми показова з погляду ілюстрації нежиттєздатності цілої радянської системи, яка характеризувалася низькою продуктивністю праці, суперечливою інвестиційною політикою, відсутністю гнучкості в керуванні, нерозумінням перспектив розвитку техніки, що робило галузь неконкурентоздатною. Водночас історія технічних наук – надзвичайно цікавий епізод минулого, який вимагає ретельного вивчення з тією ж метою, з якою медики вивчають історію важкої хвороби, щоби запобігти її рецидивам.

Другу частину «Історії польської науки» присвячено діяльності наукових інституцій і різноманітних товариств у ПНР та в еміграції. Відкриває її дослідження П.Гюбнера, присвячене науковій політиці та організації відповідних структур у 1944–1989 рр. Воно перегукується з працею Я.Піскуровича про науковий рух цього періоду, розвідкою Я.Тандецького про організацію й діяльність архівів у Польщі та дослідженням Я.Пухальського про бібліотечну справу.

Останнє виступає таким собі елементом поєднання регіонального та еміграційного сюжетів, адже містить інформацію про книгозбірні та посталі довок-ла них інтелектуальні осередки не тільки у ПНР, а й за межами країни. Ця праця провадить читача до найбільш розлогого у всій синтезі тексту Я.Драуса про польську науку на чужині, що становить собою першу в історичній науці сусідньої країни спробу детально та глибоко представити механізми функціонування еміграційних наукових інституцій і товариств, оцінити діяльність пов'язаних із ними осіб.

У своєму вступному дослідженні П.Гюбнер представив історію формування основ наукової політики польської держави в галузі науки й вищої освіти як визначального чинника побудови «нової науки», стрижнем якої став партійний вишкіл. Фундаментом нової «соціалістичної науки» стали керовані з центру вищі школи, осередки ПАН і так звані відомчі дослідницькі установи. Зміни охопили й вищу школу, яка в 1952–1989 рр. розбудовувалася та бюрократизувалася: постійно збільшувалася залежність від адміністративного апарату та лавиноподібного зростання кількості розпоряджень і наказів. У випадку осередків ПАН, кількість яких також постійно збільшувалася, найбільш характерною тенденцією того часу був тиск на фундаментальні дослідження. Безумовно, уперше в історії польської науки в таких масштабах наукова політика держави впливала на вибір і формування напрямів досліджень для реалізації певних партійних програм. Однак автор зауважує й певні позитивні сторони цього процесу, які полягали в поінформованості вчених щодо програм і напрямів фундаментальних досліджень, що їх підтримувала держава.

Останнє стосувалося й так званої галузевої відомчої науки, яка почала відігравати значну роль. Осередки, що підпорядковувалися міністерствам, та державні науково-дослідні інститути мали великий потенціал, який, проте, розсіювався в директивній системі й в останні роки ПНР відомчі наукові центри піддавалися критиці через брак результатів для впровадження у сферу промислового виробництва. Назагал ці закиди стосувалися всіх наукових інституцій, адже в комуністичній Польщі так і не вдалося пов'язати наукові дослідження з господарською практикою.

Наступний розділ, написаний Я.Піскуровичем, присвячено суспільному науковому руху 1949–1989 рр., який із політичних міркувань мав суттєво доповнювати діяльність державних наукових установ. Для цього було ліквідовано стару, передвоєнну систему, утіленням котрої були дві головних інституції – Польська академія знань (ПАЗ) та Варшавське наукове товариство (ВНТ), а на I конгресі польської науки в 1951 р. було утворено єдину ПАН, що мала опікуватися різноманітними товариствами. До 1976 р. з'явилося 165 спеціалізованих і регіональних наукових об'єднань, діяльність яких особливо активізувалася після подій 1980 р. Тоді ж було відновлено і ПАЗ та ВНТ, що сприймалося у суспільстві як тріумф історичної справедливості. Влада ПНР жорстко регламентувала діяльність товариств, але також у достатній мірі фінансувала їх. Автор зауважує, що отримана в 1990-х рр. свобода виявилася для багатьох організацій «кидком на глибоководдя», оскільки без засобів існування вони почали занепадати. Із цього випливає й невтішний висновок про

те, що суспільний науковий рух у часи державної опіки «реального соціалізму» почувався краще, аніж у III Речіпосполитій.

Наступні два розділи авторства Я.Тандецького (про організацію й діяльність архівів у Польщі) та Я.Пухальського (про бібліотеки в науковому житті ПНР та поза її межами) демонструють зміни, які відбулися у царині збереження досягнень наукового поступу. У цей період настав час розквіту цих організацій, що виражалося у збільшенні їх кількості та зростанні кадрового потенціалу й фондів. Саме у часи Польської Народної Республіки було створено державну модель організації бібліотечної та архівної служб, які вписалися в академічну реальність.

Як зауважив Я.Тандецький, перша система державних архівів була побудована на довоєнних взірцях. Із 1948 р. розпочалася робота з підготовки архівних працівників, а перший закон про державні архіви з'явився в апогей сталінізму в Польщі 1951 р. Саме на його підставі розпочало діяльність Головне управління державних архівів, розбудовуючи систему архівів, яку вкотре було реформовано (1975 р.). Державні архіви стали фундаментом цілої системи збереження документальної спадщини.

Подібні зміни відбувалися й у сфері бібліотечної справи, де спостерігалася зростання кількості книгозбірень, їх фондів та читачів. Наукові бібліотеки поділялися на загальні та спеціальні, а їх формальним контролюючим органом було Головне управління бібліотек. Історія бібліотечного руху схожа на минуле інших інституцій повоєнного часу: після етапу відбудови (1944–1946 рр.) настав час «паперової революції» (1947–1949 рр.) і радянзації (1950–1953 рр.) бібліотек, а переломним моментом стала відлига, що розпочалася в 1954 р. Кількість головних наукових бібліотек зростала в рази: 283 – у 1960, 1202 – у 1989 рр.

Головне місце у цій структурі займала Національна бібліотека у Варшаві та бібліотеки вищих шкіл, осередків ПАН, відомчих інститутів. Важливу роль відігравали також і бібліотеки католицької церкви. Проте, як зауважив автор, зростання мережі бібліотек у часи ПНР не забезпечували потреб читачів. Я.Пухальський пояснює це наявністю цензури, постійними конфіскаціями книжок та суворим митним контролем. Окрім того, рівень технічного забезпечення польських бібліотек наприкінці 1980-х рр. значно відставав від західних стандартів. Книгозбірні залишалися значною мірою недофінансованими, що відображалася в низькому рівні їх інформатизації. З іншого боку, автор відзначає достатньо високу планку тогочасних досліджень у галузі бібліотекознавства та наукової інформації в університетах, де розвинулися цілі напрями таких студій як кодикологія, інкунабулістика, історія друкарства, книги, бібліотек і читання, історія археографії тощо.

Що до ситуації з польськими бібліотеками на еміграції, то вона еволюціонувала залежно від політичної ситуації у самій Польщі. Водночас важливим елементом їх розвитку були програми, що реалізовувалися урядами західних країн, зокрема США. Ці програми спрямовувалися на забезпечення безкоштовного доступу до літератури, у тому числі наукової, яка в Польщі була заборонена цензурою. Із-поміж таких еміграційних осередків вирізнялися Польська бібліотека в Парижі, бібліотеки в Лондоні, книгозбірні у США

(Гуверівський інститут війни, революції і миру при Стенфордському університеті в Каліфорнії).

Польський науці на вигнанні присвятив своє дослідження Я.Драус. Як згадувалося, це найбільший текст усієї праці, перша спроба цілісного й повного представлення згаданого питання в літературі. Студія Я.Драуса має своєрідний енциклопедичний характер: тут представлено не лише історію польських наукових осередків на еміграції, а й діяльність людей, які в їх творенні та роботі відіграли ключову роль. Із-поміж 2,5 млн поляків, котрі після закінчення Другої світової війни опинилися у вигнанні, значна частина не повернулася додому з політичних міркувань. Багато академічних структур і товариств було утворено ще у часи війни і частина з них продовжила свою діяльність після 1945 р. Так, у Великобританії організовувалися польські відділи при університетах (Единбург, Оксфорд) або утворювалися вищі польські школи (Ліверпуль, Лондон). У США найважливішу роль відігравали Польський науковий інститут та Інститут Ю.Пілсудського. У період війни й відразу по її завершенні істотну роль відігравали польські наукові інституції на Близькому Сході.

Від другої половини 1940-х рр. функції центру польської науки перейняв Лондон, де постали, або куди було перенесено наукові інституції, освітні заклади та культурні установи. Наступними за значенням науковими центрами стали США, Канада та Бразилія. Важливу об'єднавчу роль різних середовищ відігравали професійні організації інженерів, лікарів, економістів, біологів, славістів і полоністів. Діяльність багатьох з еміграційних установ втратила свій сенс зі здобуттям Польщею незалежності, багато з них самоліквідувалися, так і не дочекавшись опрацювань своєї історії.

Не менш цікавою і змістовною стала також третя частина синтези, присвячена ідеям та їх практичному втіленню. Тут містяться дослідження С.Божима, присвячене історії тогочасної філософії, П.Косицького – про польську науку в її взаєминах із церквою, Р.Терлецького – про діяльність спецслужб у середовищі науковців, Д.Деґен – про видавничу політику в науковій сфері впродовж 1944–1960 рр., Я.Єшке – про популяризацію науки у ПНР, З.Тухольського – про мілітаризацію, її вплив на економіку країни й розвиток технічних досліджень.

Оглядаючи історію розвитку філософії у ПНР, С.Божим зауважує, що ситуація у цій дисципліні стала показовою не лише для всієї гуманістики, а й відобразила у собі в концентрованій формі становище в польській науці у цілому. Автор відстоює тезу про те, що в період до 1956 р. філософія підмінялася ідеологією, а марксизм став інструментом підтримки політики уряду й держави. Зусилля ідеологічного тиску спрямовувалися на творення «нової людини», мислення якої мало ґрунтуватися на науковому світогляді, що спирався на матеріалістичні та колективістські цінності, підпорядковуючи індивідуальність суспільним цілям. Зрозуміло, що це гостро суперечило фундаментальним традиціям європейської філософії.

Насправді марксизм використовувався як знаряддя для маніпулювання суспільством і така його інструменталізація призводила до деформації не лише суспільства, а й самої доктрини. Водночас, з іншого боку, наростав спротив цій філософії, що мало чим відрізнялася від ідеології. Проте лише в

1956 р. почався відхід від канонів діалектичного матеріалізму. Політична відлига сприяла розвитку інституцій і товариств, а філософія, у своїй менш викривленій марксизмом формі, повернулася на шпальти часописів. З'явилося багато нових видань загального характеру, культурологічних та спеціалізованих філософських журналів, через які велика група фахівців репрезентувала інші філософські напрями XX ст. Еволюціонували й погляди самих марксистів, які в пізніший час стали провідними польськими філософами та навіть почали критично переосмислювати марксизм (наприклад, Л.Колаковський).

Виразно енциклопедичний характер має друга частина розвідки С.Божима, оскільки містить нариси діяльності найвидатніших польських філософів, що творили в післявоєнний період: автор подав 16 біограм марксистів, 31 – немарксистів та 10 – християнських мислителів. У висновках С.Божим підкреслює, що цей травматичний історичний досвід ідеологічної імплантації, котра відбувалася насильницькими методами, актуалізував чимало етичних питань. Філософія, яка стала полем експериментального впровадження у країні нової реальності, уповні відчула на собі її впливи. Чимало видатних польських філософів, із політичних мотивів чи внаслідок зв'язків із політичними організаціями, змушені були емігрувати; інші пристосовували свої погляди до вимог системи. І перше, і друге рятувало життя, але у жодному разі не сприяло нормальному розвитку науки.

Інституцією, яка в повоєнний період зберегла найбільше свобод і залишалася, принаймні формально, незалежною від держави, була католицька церква. Взаєминам її з наукою присвячено розділ П.Х.Косицького. Для більшої рельєфності зображення автор подав характеристику становища церкви в міжвоєнний період, під час війни та після її закінчення, що різко контрастувало з подальшою історією діяльності цієї інституції в Польщі. Автор демонструє, що політичні зміни значною мірою збігалися з етапами політики держави у стосунку до церкви. Радянська влада намагалася творити політику у ставленні до церкви, застосовуючи класичні прийоми «батога та пряника», створюючи перешкоди діяльності духовництва, розділяючи його представників на «позитивних» та «реакційних». Так, після війни було відкрито католицький університет у Любліні й теологічні відділи при деяких вищих освітніх закладах, відновлено діяльність духовних семінарій. Поставали світські форми навчання католицької молоді, частину з яких було ліквідовано наприкінці 1940-х рр. Видавалися католицькі часописи, як-от «Tygodnik Powszechny». На думку автора, свого роду апогеєм сталінської політики щодо церкви стало утворення 1954 р. Академії католицької теології у Варшаві, якій, вочевидь, відводилася функція троянського коня. Проте покладених на нього сподівань заклад не виправдав. Натомість 1956 р. в історії церкви став початком оновлення її ролі у житті суспільства.

Новий виток суперечок між церквою і державою припав на 1960-ті рр., коли почалася боротьба влади проти планів відзначення тисячоліття хрещення Польщі (1966 р.). А от у 1970–1980-х рр. церква стала оплотом дисидентського руху в Польщі. Неабиякої сили польській церкві надало обрання в 1978 р. Папою Римським К.Войтили. Саме у церкві знаходили підтримку

всі, хто боровся з системою, незалежно від віровизнання та світогляду. Церква стала прихистком і для «Солідарності», виступаючи медіатором в її взаєминах із державою.

Водночас принаймні від 1960-х рр. зростала роль церкви як інституції, що об'єднувала світський католицький рух та сприяла науковим ініціативам, співпраці із закордоном тощо. Упродовж усього післявоєнного періоду польській церкві вдалося зберегти значну незалежність та помітну суспільну вагу. Із цього погляду позиція церкви тут була найсильнішою в порівнянні з іншими країнами Східного блоку. А це, як уважає автор, стало наслідком не лише сили церкви, а й м'якості політики комуністичної влади.

Наступний розділ авторства Р.Терлецького презентує історію боротьби влади за науку, інструментом якої була діяльність спецслужб в академічному й науковому середовищах у 1945–1989 рр. Фахівець проаналізував структуру служби безпеки та її інструкції, директиви, спрямовані на відстежування та регулювання діяльності в академічному середовищі.

Апогеєм цих дій став період 1949–1954 рр., коли усувалися «реакційні елементи», а державі підпорядковувалися всі незалежні наукові інституції. У роки відлиги та у часи так званої «гомуківської стабілізації» дії апарату безпеки ввійшли в нову фазу – боротьбу з новопосталим опозиційним рухом, що насправді було боротьбою із залишками демократії.

Переломним у цій грі став 1968 р., коли репресії охопили цілі групи студентів, котрі брали участь або підозрювалися в масових виступах. Тоді ж розпочалася юдофобська кампанія в університетах. Новий виток у політиці «закручування гайок» наступив після 1976 р. і був пов'язаний із постановам Комітету робітничої оборони й інших опозиційних організацій, які активізували нагляд за опозиційним середовищем. Зростання кількості агентів в університетських середовищах, що розпочалося в 1970-х рр., тривало й у наступному десятилітті. За масштабністю автор порівнює це зі сталінським періодом початку 1950-х рр. Після створення «Солідарності» всі навчальні заклади потрапили під нагляд, готувалися списки осіб, які мали бути інтернованими після запровадження воєнного стану. І дійсно, багатьох учених було інтерновано, а ті, що залишилися, перебували під наглядом спецслужб. Застосовувалися й різноманітні способи примушування до співпраці зі спецслужбами – від шантажу до співпраці з матеріальних чи інших міркувань. Здивування автора викликає той факт, що практика вербування, попри очевидні ознаки занепаду політичної системи, тривала до кінця 1980-х рр.

Розділ Д.Дреген присвячено видавничій політиці у сфері науки 1944–1960 рр. У післявоєнний період, із націоналізацією економіки, видавництва стали залежними від державних дотацій. Наукове книговидавництво не було винятком, адже після періоду «м'якої революції» у другій половині 1940-х рр. (до 1949 р. ще функціонували приватні видавництва) вся видавнича сфера зосередилася в одних руках. Для цього в Польському комітеті національного визволення було створено відділ цензури, а в 1946 р. постало Центральне бюро друкарського паперу. Цільове використання паперу стало істотним важелем підтримки чи ліквідації окремих видавництв, допуску до друку певних книжок.

Із цього часу видавничий рух підпорядковувався державним інституціям. Наприклад, у питаннях видання підручників ключову роль відігравали Державний заклад шкільного книговидавання та Державне наукове видавництво й Оссолінеум. Останні опікувалися також і науковими виданнями. Ці інституції стали інструментом державної монополізації видання не лише наукової книги, а й усього видавничого руху. Після 1956 р. централізація у видавничій сфері дещо послабилася, але й далі вона залишалася під контролем держави. Цей процес брутального втручання у книговидавання мав багато побічних ефектів, адже частина книжок так ніколи й не побачила світ, натомість друкувалися класики марксизму-ленінізму, яких годі було реалізувати. З іншого боку, слід підкреслити, що на видання утримувалися низькі ціни, які не відповідали реальній вартості, але робили їх доступними.

Поширенню науки і її взаєминам із медіа присвячено дослідження Я.Єшке. Важливу роль у цьому відігравала ПАН і наукові товариства, а також книги та суспільні практики: відзначення різноманітних річниць, ювілеїв. Однак, як вважає автор, вирішальне значення у цьому питанні належало медійним засобам: часописам, спеціалізованим виданням, радію, телебаченню. Упродовж усього післявоєнного періоду поширення науки було однією з основних суспільних функцій, що мали призвести до створення «нового суспільства».

Однак у часи ПНР не вдалося створити цілісної моделі популяризації наукових досліджень. На думку автора, випрацювати єдиний канон не дозволили різноманітність форм популяризації, різноплановість і рівень складності наукових питань. Під кінець існування комуністичної Польщі увиразнилася також нестача координації цих дій на рівні держави. Я.Єшке припускає, що відсутність ефективної стратегії із боку держави та складність питань окремих наукових дисциплін спричинилися до суспільного неприйняття марксистсько-ленінської ідеології. Вочевидь, така «популяризація» науки в непрямий спосіб призвела до відкидання тодішньої моделі держави «реального соціалізму».

Третю частину праці завершує розділ З.Тухольського, присвячений впливу військово-промислового комплексу на економіку й технічні дослідження в 1944–1956 рр. Реконструкцію військової системи країни за образом і подобою довоєнного часу, що розпочалася у другій половині 1940-х рр., припинив початок «холодної війни». Він же й дав поштовх форсованій мілітаризації всього Східного блоку. Із підписанням Варшавського договору перед Польщею ставилися конкретні завдання щодо запровадження нової військової доктрини. Це відобразилося, зокрема, у фортифікуванні морського узбережжя та стало істотним елементом розвитку важкої промисловості країни. Водночас розрив стосунків із Заходом і запроваджені СРСР обмеження на виробництво зброї в Польщі, робили безальтернативним використання радянських військово-технічних розробок. У багатьох галузях, наприклад літакобудуванні, країна повністю залежала від радянської техніки.

Уподібненими до радянських були й військові структури ПНР. Тут навіть було створено архітектурно-конструкторське бюро, де працювали інженери-в'язні (подібно до радянських «шарашок» – науково-дослідних інститутів, що діяли під егідою НКВС). Таке копіювання радянської моделі принесло й

характерні для соціалістичної економіки явища: «соцзмагання», «раціоналізацію» та «негативну винахідливість» (спрощення процесу виробництва з міркувань економії, що відразу виявлялося в якості продукції).

Військова галузь повною мірою відчула на собі й радянський ідеологічний тиск, спрямовуваний на «перековку» кадрів, що стало складовою програм навчання у військових освітніх закладах. Натомість передвоєнні працівники військового комплексу усувалися й, особливо у сталінський період, піддавалися репресіям. Ця тенденція була такою собі негативною селекцією, в якій безпартійних інженерів заміняли молодими, але партійними, політично лояльними, хоч і не завжди настільки ж компетентними. Як зауважив автор, парадоксом історії стало те, що мілітаризація країни, яка розпочалася в 1950-х рр. і тривала в наступні десятиліття, була покликана зберегти наявну систему, у результаті спричинилася до її занепаду – «реальний соціалізм» СРСР і Східного блоку не витримав конкуренції.

Отже в «Історії польської науки 1944–1989 рр.» представлено стереоскопічний, інтегрований її образ. Це стало можливим завдяки вивченню найважливіших чинників, що впливали на розвиток (а подеколи стагнацію) науки в Польщі та представлення контекстів творчих здобутків і панорамного образу післявоєнної «нової реальності». Можемо з упевненістю говорити про знаковість цієї праці для польської історіографії. Більше того, вона може послугувати добрим методологічним і концептуальним взірцем для наслідування при реконструкції історії української науки радянського періоду.

Л.М.Лазурко (Дрогобич)